

УДК 314.04.09

Алайчиев Эрнисбек Каныбекович

Ош мамлекеттик университети география, илимдеринин кандидаты, доцент

Эрмекбай уулу Улукмырза

Ош мамлекеттик университеттин окутуучусу

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНДА КАЛКТЫН ӨСҮҮ ДИНАМИКАСЫНДАГЫ
ЭТНОСТОРДОГУ АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР****Алайчиев Эрнисбек Каныбекович**

Ошский государственный университет кандидат географических наук, доцент

Эрмекбай уулу Улукмырза

Ошский государственный университет преподаватель

**ЭТНИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ В ДИНАМИКЕ РОСТА НАСЕЛЕНИЯ
ЮЖНОГО РЕГИОНА КЫРГЫЗСТАНА****Alaichiev Ernisbek Kanybekovich**

Osh State University Geography, Candidate of Sciences, Associate Professor

Ermekbai uulu Ulukmyrza, Teacher of Osh State University**ETHNIC DIFFERENCES IN POPULATION GROWTH DYNAMICS
IN THE SOUTHERN REGION OF KYRGYZSTAN**

Аннотация. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийинки жылдары социалдык-экономикалык жана саясий абалдын өзгөрүшү, өлкөдөгү этнодемографиялык процесстердеги калкынын өсүү динамикасына жана анын курамына өз таасирин тийгизди. Учурда республикадагы этнодемографиялык процесстерди терең жана ар тараптуу изилдөө учурдун актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Макалада Кыргызстандын түштүк аймагындагы Баткен, Жалал-Абад жана Ош облустарындагы жана Ош шаарындагы 1989-жылдан 2022-жылга чейинки мезгилдеги калктын басымдуу катмарын ээлеген кыргыз жана өзбек калкынын өсүү динамикасы жана анын өзгөрүүсүнө изилдөө жүргүзүү менен учурдагы абал боюнча статистикалык маалыматтар жана этнодемографиялык процесстер талданат. Статистикалык маалыматтардын мүнөзүнө таянуу менен этностор арасындагы калктын өсүү динамикасындагы айырмачылыктар жана анын себептери такталып, этностор аралык мамилени жакшыртуу боюнча сунуштар берилген.

Негизги сөздөр: демография, этнос, калк, калктын өсүү динамикасы, улут, табигый өсүү, миграция, социалдык-экономикалык абал, этнодемографиялык процесстер, дискриминация, улуттун идеялогиясы, каада-салты, үрп-адаты.

Аннотация. За годы независимости Кыргызстана изменения социально-экономической и политической ситуации, а также этнодемографические процессы в стране оказали влияние на динамику роста населения и его состав. В настоящее время глубокое и всестороннее изучение этнодемографических процессов в республике является одной из наиболее актуальных проблем современности. В статье анализируются статистические данные и этнодемографические процессы по современной ситуации, проводится исследование динамики роста и изменения численности кыргызов и узбеков, составляющих большинство населения в южных регионах Кыргызстана, Баткенской, Джалал-Абадской, Ошской областях и в городе Ош с 1989 по 2022 год. На основе анализа статистических данных выявлены различия в динамике роста численности населения среди этнических групп и причины их возникновения, а также даны рекомендации по улучшению межэтнических отношений.

Ключевые слова: демография, этническая принадлежность, население, динамика роста населения, нация, естественный прирост, миграция, социально-экономическое положение, этнодемографические процессы, дискриминация, идеология нации, традиции, обычаи.

Abstract. In the years since Kyrgyzstan gained independence, changes in the socio-economic and

political situation have had an impact on the dynamics of population growth and its composition in ethnodemographic processes in the country. Currently, a deep and comprehensive study of ethnodemographic processes in the republic is one of the urgent issues of the day. The article analyzes the dynamics of the growth of the Kyrgyz and Uzbek populations, which constitute the majority of the population in the southern regions of Kyrgyzstan, Batken, Jalal-Abad and Osh regions and the city of Osh, and its changes from 1989 to 2022, and analyzes statistical data and ethnodemographic processes on the current situation. Based on the nature of statistical data, differences in the dynamics of population growth among ethnic groups and their reasons are identified, and recommendations are made to improve interethnic relations.

Key words: demography, ethnicity, population, population growth dynamics, nation, natural growth, migration, socio-economic situation, ethnodemographic processes, discrimination, ideology of the nation, traditions, customs.

Этнодемографиялык процесс коомдун социалдык структурасынын маанилүү элементи болуп саналуу менен этникалык жана демографиялык түзүлүштөрдөгү калктын ар тараптуу өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Кыргызстандагы көп улуттуу коомчулуктун ар бир улуттарга таандык болгон этникалык структурасынын өнүгүшү, айрым улуттардын демографиялык жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрүнө жараша болот.

Этнодемографиялык жүрүм-турум, өз кезегинде, көбүнчө улуттук адеп-ахлак, үрп-адаттар жана каада-салт менен аныкталат. Ошондуктан демографиялык процесстердеги калктын маалыматтарын конкреттүү этносторго байланыштыруу менен ага анализ жасоонун негизинде толук сүрөттөгө мүмкүнчүлүк берет.

Изилденүүчү аймактагы этнодемографиялык тарыхтын жалпы жүрүшү, учурдагы рынок шартындагы өндүрүштүн өзгөрүшү, демографиялык эволюциянын жүрүшү, негизинен этникалык демография изилдеген кубулуштардын таасиринде (бойго жеткен курак, никеге туруу мамилелердин каада-салты, эркектер менен аялдардын нике курагы, никеге туруунун негизги формалары, үй-бүлөнүн түрлөрү жана формалары, жубайлардын ортосундагы салттык мамилелер, сексуалдык тыюу салуулар, балдарга болгон муктаждык, оорунун аспектилер, тамеки чегүү, алкогольдук ичимдиктерди ичүү ж.б.) аныкталат.

Бул демографиялык кубулуштар этнодемографиялык процесстер негизинен универсалдуу жана жалпы көрүнүштөр болуп саналуу менен алар ар бир өлкөнүн эмгек ресурстарынын сапатын жана санын аныктайт. Өз кезегинде бул процесстердин тенденци-

ялары жана абалы калктын жашоосунун социалдык-экономикалык шарттарынан көз каранды болуп эсептелет [3].

Калктын өсүү динамикасында этнодемографиялык процесстер объективдүү кубулуш катары өзүнөн-өзү, адамдардын, андан да мамлекеттин көзөмөлүнөн тышкары түрдө пайда болушу мүмкүн. Ал негизинен ар бир үй-бүлөнүн жүрүм-турум мотивдери жана анын демографиялык мамилелери (никелешүү, ажырашуу, төрөлүү, өлүм) менен аныкталат. Ар кандай коомдун этнодемографиялык абалы объективдүү жана демографиялык окуялардын үй-бүлө куруу абалы катары субъективдүү болуп саналат.

Бул багыт боюнча Кыргызстандагы этнодемографиялык процесстерди А.Р. Жусубалиев эки тенденция менен мүнөздөп, биринчи этностордогу оң өзгөрүүлөрдүн динамикасы деп белгилеп (калктын өсүүсүн байкалуусу), экинчисин этностордун санынын терс көрүнүштө динамикасындагы же калктын санынын төмөндөп бара жаткан тайпага деп караган [4.].

Кыргызстандын түштүк аймагына калктын өсүү динамикасындагы этнодемографиялык процесстердеги биринчи тайпанга кирген этносторго (кыргыз жана өзбек) иликтөө жүргүзүүгө басым жасоо менен калктын динамикасынын жогорулап бара жаткан оң тенденциядагы этносторго басым жасалат.

Этнодемографиялык кырдаалды жана калктын санынын жана структурасынын келечектеги өзгөрүүлөрүнүн болжолдорун эске алуу зарыл болгон учурда региондук, улуттук, демографиялык жана социалдык-экономикалык саясатты, алардын стратегияларын ишке ашыруу тактикасын иштеп чыгууга негизделет [6].

Ош облусунда улуттар аралык маселелер жаралгандыгын тарых барактагы тастыктайт. Бул маселе боюнча А.Асанканов жана А.Эркебаев тарабынан жазылган эмгекте 2010-жылы Кыргызстандын түштүгүндө болгон каргашалуу июнь окуялары, алардын өбөлгөлөрү, келип чыгышы жана таасири каралып, улуттар аралык кагылышуунун социалдык-экономикалык, саясий себептерин жана кесепеттерин талдоо боюнча бир топ илимий көз караштагы иштер жасалуу менен чагылдырылган [2].

Кыргызстандын түштүк аймагындагы төрөлүүнүн жогорку деңгээли боюнча айырмаланат. Мындай тенденция туруктуу фактор менен айырмаланып, анын ичинде этникалык жана социалдык, психологиялык шарттардан көз каранды. Төрөлүү деңгээлинин эвалюциялык анализи көрсөтүп тургандай, төрөлүүнүн жогорку, туруктуу тенденциясы аймакта келечекте да сакталат. Бирок бул процесстин динамикасы өндүргүч күчтөрдүн, маданияттын жана урбанизациянын өсүү темпине байланыштуу болот [1].

Этностор арасындагы калктын өсүү динамикасын изилдөө учурдун актуалдуулугун жаратат. Ошого байланыштуу Кыргызстандын түштүк аймагы жалпы республиканын калкынын 52.5%ын түзгөндүктөн, калктын басымдуу бөлүгү орун алуусу, төрөлүү жана никелешүүнүн салыштырмалуу жогорулуугу менен мүнөздөлгөн аймак катарында белгилүү болгондуктан этнодемографиялык процесстерге анализ жүргүзүүгө басым жасалат.

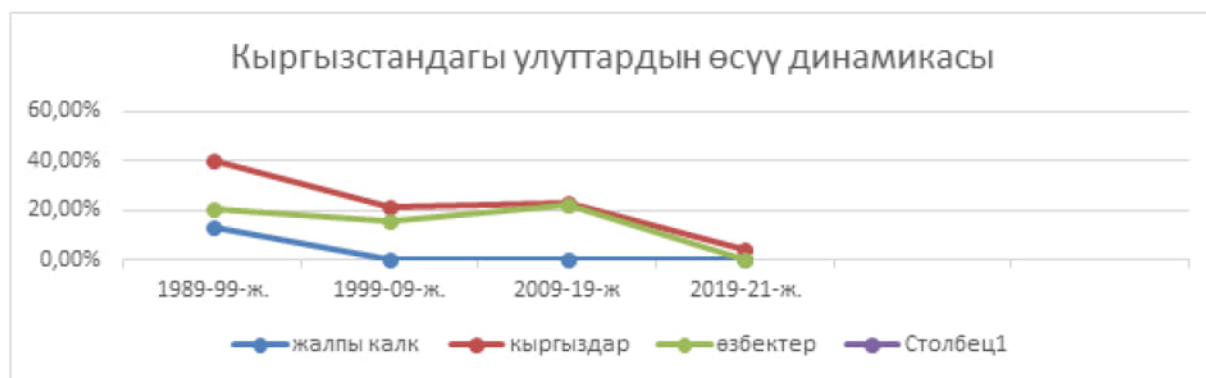
Кыргыз Республикасынын статистикалык маалыматы боюнча өлкөдө 2023-жылдын башындагы 100 дөн ашуун улуттар орун алуу менен анын ичинен кыргыздар 74,04%ды, өзбек улуту 14,81%ды жана башка улуттар 11,15%ды түзгөнүн маалымдаган [1].

Изилденүүчү аймакта кыргыз жана өзбек улуттары сандык жактан калктын басымдуу катмарын түзгөндүгү жана демографиялык процесстердеги өзгөчө жагдайды жараткандыгы, илимий изилдөөдө алардын өсүү динамикасын аныктоо негизги фактор болуп саналат (1-таблица).

Кыргызстандын калкынын өсүү динамикасын талдап көрсөк, 1989-1999-жылдар аралыгында кыргыз улуту 40,29%ды түзсө, өзбек улуту 20,87% түзгөн айырмачылык 9,42% болгон. Бул көрсөткүч 2009-жылы 6.08%ды, 2019-жылы 1,00%ды түзүп, өлкөдө өсүү динамикасындагы коэффициент төмөн, өзбек улутунун динамикалык өсүү темпи кыргыз улутуна караганда 2021-жылы 0.48%га жогору болгон (1-диаграмма, 1-табл.) [5].

Ошол эле учурда башка улуттар 2019-жылдан башка жылдар аралыгында 1999-жылы 30,33%дан, 2021-жылы 39,45%га чейин азайган. Азайуу негизинен этностордун социалдык-экономикалык жагдайлардын негизинде башка мамлекеттерге көчүп кетүүсү жана табигый өсүштөгү төрөлүү коэффициентиинин төмөндүгү менен коштолуу менен бирок ага карабастан акыркы мезгилде калктын өсүү көрсөткүчү 2019-жылда 33,38%га көбөйгөн.

1-диаграмма. Кыргызстандагы улуттардын өсүү динамикасы

Ал эми Кыргызстандын түштүк аймагында жалпы республиканын калкынын басымдуу бөлүгү орун алуусу, төрөлүү жана никелешүүнүн салыштырмалуу жогорулуугу менен мүнөздөлгөн аймак катарында белгилүү болуу менен бул көрсөткүч кыргыз жана өзбек этносторуна таандык болуп эсептелет. Улуттардын сандык өсүү динамикасындагы Кыргызстандын түштүк аймагындагы Баткен, Жалал-Абад, Ош облустарындагы жана Ош шаарындагы айырмачылыктарга анализ жасаганда төмөндөгү сандык көрсөткүчтөрдөгү айырмачылыктарды байкоого болот.

1989-1999-жылдар арасында Ош облусундагы кыргыз улутунун сандык өсүүсү 13,84%ды түзүп, өзбек улуту 27,16% түзүү менен кыргыздардын өсүүсү салыштырмалуу 13,32% жогору болгон. Кийинки жылдарда өзбек улутунун өсүү динамикасы 2009-жылы 0,84%га, 2019-жылы 6,33%га, 2021-жылы 1,41%га жогору болгондугу байкалат. Бул аймактагы көрүнүш өзбек улутундагы калктын төрөлүү коэффициенти жогорулап баратканы менен түшүндүрүлөт. Ошол эле мезгилде башка улуттардын динамикасы 1989-1999-жылдары -12,27%га төмөндөп, кайрадан 2009-жылы 9,18%ды түзүп, 2019-жылы 20,47%га, 2021-жылы 4,54%га жогорулаганы байкалат [2].

Калктын улуттар арасындагы өсүү динамикасын Ош шаары боюнча карай турган болсок, 1989-1999-жылдар арасында кыргыз улутундагы калктын өсүү динамикасы 54,78%га, өзбек улутунда 10,77%га, 2009-жылы кыргыздар 19,93%га, өзбектер 9,78%га, 2019-жылы кыргыздар 22,24%га, өзбектер 13,08%га, 2021-жылы кыргыздар 9,19%га, өзбектер 6,70%га көбөйгөнү байкалат. Ошол эле мезгилде башка улуттардагы калктын өсүү темпи 1999-жылы - 43,30%га, 2009-жылы -24,84%ды, 2019-жылы - 5,58%га төмөндөп, 2021-жылы калктын өсүүсү 0,56%ды түзгөн.

Бул көрсөткүч Жалал-Абад облусунда калктын динамикалык өсүүсү 1989-1999-жылдары кыргыздар 34,04%га, өзбектер 20,67%ды түзсө; 2009-жылы кыргыздар 19,48%га, өзбектер 18,26%ды, 2019-жылы кыргыздар 20,31%ды, өзбектер 13,37%ды, 2021-жылы кыргыздардын өсүүсү 3,68%га, өзбектердин 4,46%га жогоруланган.

Тактап айтканда кыргыз улутуна караганда өзбек улутундагы калк өсүү темпи 0,86%га жогору болгон. Ошол эле учурда башка улуттардын өсүүсү 1989-1999-жылдары -71,48%га, 2009-жылы -51,59%га, 2019-жылы -4,45%га азайып, 2021-жылы 0,71%га көбөйгөн [2].

Баткен облусу боюнча этностор арасындагы калктын динамикасы 1989-1999-жылдарда кыргыздарда 38,59%ды, өзбектерде 21,90%ды түзсө, 2009-жылы кыргыздар 15,35%ды, өзбектер 14,41%ды түзсө, 2019-жылы кыргыздар 23,82%га, өзбектер 21,60%ды түзгөн. 2021-жылы өсүү темпи кыргыздарда 4,50%га, өзбектерде 4,19%га жогорулаган. Ал эми башка улуттардын саны 1989-2009-жылдардын аралыктарында -29,80%дан -14,16%га чейин азайып, акыркы 2019-2021-жылдары -14,48%дан -2,07%га чейин төмөндөп кеткен.

Аймактагы этностордогу калктын өсүү динамикалык көрсөткүчтөрүндөгү айырмачылыктар негизинен, акыркы жылдарда өзбек улутундагы калктын сан жагынан өсүү темпинин жогорулап бара жаткандыгы байкалат. Өзбек улутуна таандык болгон факторлору болуп:

- көп балалуу болууну негизги максатка койуу жана эки же андан да көп никеге туруу, аларды ич ара моралдык жана материалдык жактан колдоо көрсөтүү;

- өзбек улутундагы калктын географиялык жактан түздүктүү (суулуу, топурагы гумустуу ж.б.) жерлерде жайгашкандыгы, аймактагы дыйканчылыкты жүргүзүүдөгү ыңгайлуу жерлерде отурукташкандыгы;

- адамдын организминин жагымдуу климаттык ыңгайлуулугу, алардын ден соолугуна тийгизген оң таасири жана бир орунда көп жыл жашоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болуусу;

- социалдык-экономикалык жактан өнүгүүгө негиз болгон ыңгайлуу шарты бар соода жайларында (мейманкана, базар, тамактануучу жайлар, кафе-ресторандар, чайкана ж.б. жерлерди) эмгектенүүсү;

Бул келтирилген жагымдуу жагдайлардын болушу өзбек улутундагы калк сандык жактан өсүүгө негиз болгон шарттардын түзүлүшү менен кыргыз этносуна караганда сапаттык өзгөчөлүк (жашоо шарты, киреше булактарынын жогору болушу, басымдуу катмары жеке мектептерде билим алуусу

1-таблица
Кыргызстандагы жана анын түштүк аймагындагы калктын улуттар арасындагы өсүү динамикасы [6].

№	Улуттар	1989-жыл	1999-жыл	%	2009-жыл	%	2019-жыл	%	2021-жыл	%	01.12.2023	%
	Кыргызстандын жалпы калкы	4 257 755	4 822 938	13,27%	5 362 793	11,19%	6 389 500	19,14%	6 636 803	3,87%	7 037 590	6,03%
1	Кыргыздар	2 229 663	3 128 147	40,29%	3 804 788	21,63%	4 695 646	23,41%	4 896 186	4,27%		
2	Өзбектер	550 096	664 950	20,87%	768 405	15,55%	940 628	22,41%	985 358	4,75%		
3	Башка улуттар	1 477 996	1 029 837	-30,33%	789 600	-30,42%	1 053 226	33,38%	755 259	-39,45%		
	Ош обл.	712 643	943 566	32,24%	1 104 248	17,02%	1 341 863	21,51%	1 391 649	3,71%	1 460 400	4,94%
1	Кыргыздар	467 612	647 422	13,84%	758 036	17,08%	907 548	19,72%	937 116	3,25		
2	Өзбектер	205 858	261 776	27,16%	308 688	17,92%	389 107	26,05%	407 270	4,66%		
3	Башка улуттар	39 173	34 368	-12,27%	37 524	9,18%	45 208	20,47%	47 263	4,54%		
	Ош шаары	222 120	232 432	4,64%	258 111	11,04%	299 476	16,02%	322 164	7,57%	361 300	12,14%
1	Кыргыздар	66 656	103 173	54,78%	123 738	19,93%	151 262	22,24%	165 169	9,19%		
2	Өзбектер	93 767	103 870	10,77%	114 036	9,78%	128 952	13,08%	137 601	6,70%		
3	Башка улуттар	61 697	25 389	-43,30%	20 337	-24,84%	19 262	-5,58%	19 394	0,56%		
	Жалал-Абад обл.	743 279	869 259	16,94%	1 009 889	16,18%	1 214 433	22,25%	1 260 617	3,80%	1 311 000	3,99%
1	Кыргыздар	452 868	607 036	34,04%	725 321	19,48%	872 697	20,31%	904 851	3,68%		
2	Өзбектер	175 705	212 030	20,67%	250 748	18,26%	309 357	13,37%	323 157	4,46%		
3	Башка улуттар	114 706	50 193	-71,48%	33 820	-51,59%	32 379	-4,45%	32 609	0,71%		
	Баткен обл.	311 761	382 426	22,26%	428 636	20,08%	525 125	22,51%	548 247	4,40%	570 900	4,13%
1	Кыргыздар	204 997	284 110	38,59%	327 739	15,35%	405 831	23,82%	424 129	4,50%		
2	Өзбектер	45 201	55 104	21,90%	63 048	14,41%	76 670	21,60%	79 887	4,19%		
3	Башка улуттар	61 563	43 212	-29,80%	37 849	-14,16%	43 330	14,48%	44 231	2,07%		

ж.б) жактан да айырмачылыктар байкалат.

Ал эми кыргыз улутундагы калктын өсүүсүндөгү сандык жана сапаттык жактан өзгөчөлүктөрүн карай турган болсок, биринчиден:

- кыргыз калкынын географиялык жактан тоолуу жана бийик тоолуу аймактарда орун алуусу менен жаратылыш шартынын, рельефинин жана климатынын татаал жана жашоо жартынын оор болушу ден соолукка терс таасир этүүсү;

- калк жайгашкан аймактагы жеринин дыйканчылык менен алектенүүдөгү ыңгайсыз абалы менен сезондук ишмердүүлүккө гана шарттардын болгондугу;

- үй-бүлөлүк социалдык маселелерди чечүү үчүн чет өлкөлөрдө убактылуу миграцияда болушу менен үй-бүлө куруу мезгилинде никеге туруу жана балалуу болуу жаш-курагынын жогорулашы (айрыкча аялдардын фертилдүүлүк жаш-курагында акча табуу аракетинде чет өлкөлөрдө жүрүүсү);

- миграцияда жүргөн үй-бүлөлөрдүн балдары дээрлик өсүп келе жаткан жаштарга ата-энелик тарбиясынын жана билим алуусун көзөмөлдөөнүн жоктугу, коомго, мекенге, жаратылышка, келечекке болгон көз караштарынын туура багытта жүрбөгөндүгү, учурдагы жаштардын психологиялык жана патриоттук сезимдеринин, ата-энеге, жаратылышка жана мекенге болгон жоопкерчилиги жоголуп бараткандыгын байкоого болот;

Экинчиден, айрыкча Бишкек жана Ош шаарларында жаштардын орус тилине басым жасоо менен кыргыз тилине жана кыргызстандын тарыхына болгон кызыгуусу төмөндөп, учурдагы оорчундуу маселелердин бирине айланууда. Учурда бул жагдайларды мамлекеттик деңгээлде көңүл бурууга басым жасоо мезгили келди деп белгилөөгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандын түштүк аймагындагы этностордогу калктын өсүү темпиндеги көрсөткүчтөр акыркы жылдары өзбек улутундагы калктын өсүү динамикасы жогорулап жаткандыгын көрсөтүү менен кыргыз улутундагы калктын өсүү темпи экинчи орунду ээлөөдө. Ал эми изилденүүчү аймактагы башка улуттардын сандык жактан азайуусу Кыргызстандагы экономикалык кризистин натыйжасында со-

циалдык-экономикалык жагдай оор болгондуктан, 1992-жылдан тарта көпчүлүк улуттар тарыхый мекендерине көчүп кетиши менен байланыштуу болуп, ал миграция процесс азыркы учурга чейин жүрүп келүүдө.

Мамлекеттик деңгээлде жигээрлүү калктын өсүүсүнө жана үй-бүлө жана балдарга колдоо көрсөтүү боюнча төмөндөгү атайын программалар иш алып барууда.

КР Өкмөтү 2017-2027-жылдарга үй-бүлөнү колдоо жана балдарды коргоо боюнча комплекстүү программа иштелип чыгып, эффективдүү ата-энелик көндүмгө үйрөтүү системасы, жашоо шарты оор абалда болгондорго укуктук негизде үй-бүлөсүн жана балдарын коргоо, мүмкүнчүлүгү чектелген балдарга мамлекет тарабынан колдоо көрсөтүү, балдарга карата корс мамиле жана зордуктоону жойуу боюнча системаны өздөштүрүү, ата-энесинин камкордуксуз калган тобокелдик тобундагы, балдарга кызматты үзгүлтүксүз камсыз кылуу жана социалдык жактан аларды колдоо долбоору өз ишин мыкты аткарып жаткандыгы байкалууда [7].

Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 14-октябрындагы №543 токтомунун негизинде “Үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо жөнүндө” мыйзамы, үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоону жана коргоону жүзөгө ашыруучу субъектер жана алардын кызмат адамдары боюнча толуктоолор киргизилген. Анда Кыргыз Республикасынын мыйзам үй-бүлөдөгү зомбулуктан жабыр тарткан адамдарды социалдык-укуктук жактан коргоо жаатындагы мамилелерди жөнгө салуу менен үй-бүлөнүн жана коомдун коопсуздугун камсыздоонун ажырагыз бөлүгү болгон мыйзамы учурда демографиялык процессте оң таасирин тийгизип келүүдө [11].

Ошону менен катар эле этнодемографиялык процесстерди жакшыртуу боюнча Кыргыз Республикасын 2018-2040-жылдарга өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы да ишке ашырылып жатат. Ал Кыргызстандын жарандарынын бирдиктүү коомчулугун – кыргыз жараны, маданий, этникалык жана диний айырмачылыктарына карабастан, өлкөнүн ынтымагын чыңдоо ниети менен бириккен суверенитет жана өлкөнүн жыргалчылыгы жана бардык этностук жамааттарды бириктирип, алардын этномаданий өзгөчөлүгүн

сактап турган жалпы жарандык иденттүүлүк болуп саналууга негизделген “Кыргыз жараны” Концепциясынын өзгөчөлүгү конкреттүү стратегиялык милдеттер аныкталып, документте ишке ашыруунун механизмдери жана баалоолору (мониторинги) да көрсөтүлгөн [5]. Бул иштелип чыккан концепция улуттар арасындагы ынтымактыкты жана ар бир улуттун маданиятын сактап калууга көмөктөшүүдө.

Этностор аралык мамилени жакшыртуу боюнча Кыргызстандын улуттук саясатын талдоого арналган кезектеги эксперттик сессия 2023-жылдын 27-апрелинде «Берлек-Биримдик» борбору «Боз үй» Евразиялык миссиясынын үчүнчү этабын ишке ашырууну аяктады. Бул долбоор Россиянын, Казакстандын, Кыргызстандын жана Өзбекстандын улуттук саясатына эксперттик талдоо жүргүзүүгө, ошондой эле бул мамлекеттердин оң тажрыйбаларын эске алуу менен улутчулдукка каршы туруу боюнча сунуштарды иштеп чыгууга багытталган. Анын катышуучулары Уфа, Бишкек, Ош жана Токмок шаарларынан этнологдор, социологдор, саясат тануучулар, философтор жана башка адистер болуу менен аймактагы улуттардын биримдигин чыңдоо боюнча сунуштарын беришкен [4].

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен учурдагы этнодемографиялык структура аткарган эки негизги функцияны атоого болот:

- калктын ден-соолугун чыңдоо, билим жана маданият деңгээлин жогорулатуу, жүрүм-турум нормаларын өркүндөтүү аркылуу анын биологиялык жана социалдык сапаттарын өркүндөтүү;

- калктын эмгекке жөндөмдүүлүгүн физикалык, эмгектик жана адеп-ахлактык тарбиялоо, жаңы жумушчу муундарды жигердүү социалдаштыруу, жумушчулардын эмгек өмүрүн жана эмгекке жөндөмдүүлүк мөөнөтүн узартуу, аялдардын коомдук өндүрүштөгү энелик менен эмгегин оптималдуу айкалыштыруу үчүн шарттарды түзүү.

Учурдагы изилденүүчү аймактагы этнодемографиялык процесстердеге негизги төмөндөгү факторлор таасир этет:

- географиялык, климаттык, маданий өзгөчөлүктөрдүн, социалдык-экономикалык факторлордун таасир этүү менен өлкөдөгү демографиялык саясат, экономикалык реформалар жана аялдардын коомдогу ролунун өзгөрүшү;

- саламаттыкты сактоонун жакшырышы: эмдөөлөр, жугуштуу ооруларды көзөмөлдөө жана алдын алуу, заманбап дарылоо ыкмаларына жетүү өлүмдү олуттуу түрдө азайтууга өз таасирин тийгизет.

- гигиена жана санитария деңгээлин жогорулатуу, ичүүчү сууну тазалоо мүмкүнчүлүгү, жашоо шарттарын жакшыртуу жашоонун узактыгынын өсүшүнө өбөлгө түзөт.

- социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр: социалдык колдоо программаларынын болушу жана эмгек шарттарынын жакшырышы калктын өсүшү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

- маданий жана диний факторлордун ролу: кээ бир региондордо көп балалуу болуу норма катары каралып, төрөлүүнү жогорулатат.

Калктын табигый өсүүсүнө оң жана терс натыйжаларын да белгилеп кетүүгө болот, алар:

- артыкчылыктардын арасында эмгек ресурстарынын көбөйүшү, башкача айтканда, экономикалык өсүү мүмкүнчүлүгү, товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талаптын өсүшү, бул өз кезегинде рыноктордун өнүгүшүнө түрткү берет;

- кемчиликтердин арасында суу, тамак-аш жана жер сыяктуу ресурстардын жетишсиздиги, экологиялык маселелер, анын ичинде кыртыштын бузулушу жана айлана-чөйрөнүн булганышы, байлыктын текши эмес бөлүштүрүлүшүнө байланыштуу социалдык чыңалуу.

Жалпылап алганда учурадыгы ааламдашуу мезгилиндеги дүйнөдөгү демографиялык процесстердеги калктын өсүү тенденциясына салыштырмалуу изилденүүчү аймактагы калктын өсүү темпи жана этнодемографиялык жагдайлар туруктуу деп белгилөөгө болот. Бирок ага карабастан өлкөдөгү этностордун биримдигин, ынтымагын бекемдөө мамлекеттик деңгээлде бул багыт боюнча иш чараларды жүргүзүү жана демографиялык саясатты дагы жандандырууга тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. Алайчиев Э.К. Кыргызстандын түштүк аймагындагы демографиялык маселелер. Ош- 2011. – Б. 110.
2. Асанканов, А., Эркебаев, А. Межэтнический конфликт в июне 2010 года на юге Кыргызстана: причины, обстоятельства, хронология, последствия, принятые меры и уроки. [Текст] / А. Асанканов, А. Эркебаев. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2023. – 400 с.
3. Жоробеков Ж. Этнодемографические процессы и вопросы этнополитологии Кыргызской Республики 1998.
4. Жусубалиев А.Р. Современные особенности социально-этнической структуры Кыргызстан // «Весник КГУСТА». Бишкек, 2011. №1. 25-28 стр.
5. Жоробеков Ж. Этнодемографические процессы и вопросы этнополитики Кыргызской Республики автореферата по ВАК РФ 23.00.02, доктор политических наук 1999.
6. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети 1989-2023-жылдардагы отчеттору.
7. Чыныкеева Г.Э., Жоошбекова А.Р., Абдувапова А.Т., Миграционные и этнодемографические процессы юга Кыргызстана на современном этапе West Bohemian Historical Review XI | 2021 | 1, С.95
8. <https://www.gov.kg/ky/post/s/russkiy-pravitelstvo-kr-razrabotalo-kompleksnuyu-programmu-podderzhki-semi-i-zashchityi-detey-na-2017-2027-godyi> Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Аппаратынын маалыматтык камсыздоо бөлүмү
9. <https://caspien-eurasia.com/yurta-2023-naczionalnaya-politika-kyrgyzstana-edinstvo-naroda-i-mezhetnicheskih-otnoshenij/> «Юрта»-2023: Национальная политика Кыргызстана – единство народа и межэтнических отношений
10. <https://kenesh.kg/posts/3282> Үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу” Кыргыз Республикасынын Мыйзам долбоору 2020-жылдын 3-марты. Бишкек ш.
11. Үй-бүлөдөгү зомбулуктан социалдык укуктук корго жөнүндө” 2003-ж. 25-март №62 <https://kg-law.journalist.kg/nua/y-b-l-d-g-zombuluktan-sotsialdyik-ukuktuk-korgoo-zh-n-nd-myiizam/>

УДК 94 (575.2)

Темирбек уулу Идеат, И. Арабаев атындагы
 Кыргыз мамлекеттик университетинин ага окутуучусу
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КАЧКЫНДАР МАСЕЛЕСИ
 (ТАЖИКСТАНДЫК ЭТНОСТУК КЫРГЫЗДАРДЫН МИСАЛЫНДА)

Темирбек уулу Идеат, Старший преподаватель КГУ им. И.Арабаева
ПРОБЛЕМЫ БЕЖЕНЦЕВ В КЫРГЫЗСТАНЕ
 (НА ПРИМЕРЕ ТАДЖИКСКИХ ЭТНИЧЕСКИХ КЫРГЫЗОВ)

Temirbek uulu Ideat, Senior Lecturer of Kyrgyz State University named after I. Arabaev
REFUGEE PROBLEMS IN KYRGYZSTAN
 (USING THE EXAMPLE OF TAJIK ETHNIC KYRGYZ)

Аннотация. Макалада Кыргызстандагы качкындардын айрым маселелери, өзгөчө Тажикстандан качып келген этностук кыргыздардын абалы берилди. Алгач качкын болуп келген этностук кыргыздардын акырындап Кыргызстанда биротоло жашап калышы боюнча маалыматтар кездешет. Интеграциялык процесстер үчүн Кыргызстандын бийлиги тарабынан бир канча мыйзам актылары кабыл алынган. Аларга КР Президентинин жарлыгы, ЖК токтомдору жана мыйзамдары, Өкмөттүн “Кайрылман” программасы ж.б. кирет. Бул качкындарды кабыл алуу боюнча жүргүзүлгөн маанилүү иштер катары берилген. Ошондой эле, качкындардын абалы, жайгашышы, саны боюнча илимий изилдөөнүн жыйынтыгы камтылган.